

Z dediny do chotára

(Premeny chotárnych sídel v Muránskej Zdychave)

J. Podoba: Out from the Village (Changes of the Settlements Outside the Village in Muránska Zdychava). Život. Prostr., Vol. 31, No. 2, 90–93, 1997.

A special way of the dispersed settlement formation in Slovakia is the change of seasonal/branch farms to permanent ones. An example of this process are the changes of settlements outside the village of Muránska Zdychava in the 20th century. Settlements outside the village – stodola – irregularly situated on both hill-sides of the riverlet Zdychava are characteristic for the village. Their existence was caused by the way of farming specialized in cattle, low soil quality and extremely articulated, hardly accessible terrain with large height differences. They have been of seasonal as well as permanent character, and primarily only agricultural. Up to the first third of the century, permanently settled buildings were situated only in the village. The central building of these settlements outside the village was a large polyfunctional building – stodola – serving as the barn and as a storage house for fodder. It also saturated other functions in traditional farm yard fulfilled by various other buildings. The special way of agricultural use of the neighbourhood of villages determines also characteristic dwelling features. The separation of the farm yard from the house caused the special form of double-residence typical for this village. From the thirties of the present century the division of immovable properties in large families caused the elimination of double-residence, settlements and farm complexes have been formed in one yard. The settlement outside the village changed the local specific double-residential model to a permanent kopanitse settlement. At the same time individual variants of the older model have been conserved. From the seventies onwards these settlements outside the village of Muránska Zdychava are gradually dilapidating, are being damaged, many of them were put down and disappeared.

Špecifickým spôsobom vzniku roztrateného osídlenia na Slovensku je premena sezónnych/filiálnych roľníckych hospodárskych dvorov na stále sídla. Rozvoj sezónnych chotárnych sídel podmienila hlavne kríza valašského chovu oviec spojená s prechodom na individuálny chov hovädzieho dobytku v priebehu 19. storočia, získavaním odľahlej pôdy, komasáciou a pod. Filiálne hospodárstva sa formovali v závislosti od určitých geografických, prírodných a ekonomických podmienok ako vedľajšie hospodárstva dedinského gazdovstva, zamerané predovšetkým na sezónny chov dobytku. V extraviláne vznikali preto chotárne (poľné a lúčne) maštale, často aj stodoly a provizórne obydlia pre členov rodiny (Švecová, 1984). Viedlo to ku vzniku dvoch výrobných centier roľníckych hospodárstiev

a dvojrezidenčnosti. Niekde charakter chotára spôsobil, že hospodárske stavby sú iba v extraviláne obcí. Vývoj v priebehu 20. storočia smeroval k tomu, aby sa z filiálnych hospodárstiev a sezónnych obydli vytvárali trvalé chotárne sídla. Špecifickým príkladom tohto procesu je Muránska Zdychava.

Obec Muránska Zdychava sa nachádza v juhovýchodnej časti Slovenského rudohoria na okraji Muránskej planiny. Aj keď vznikla na mieste pôvodnej stredovekej osady, písomne doloženej z r. 1427, rozhodujúcim činiteľom jej rozvoja bolo pastierske osídľovanie Muránskeho panstva na valašskom práve a jeho stabilizácia v priebehu 17. storočia. Na prelome 18. a 19. storočia sa valasi už nespomínajú, orientácia obyvateľstva sa postupne mení na horské poľnohospodárstvo, dobyt-

kárstvo, povozníctvo a uhliarstvo. Na začiatku 20. storočia sa väčšie množstvo obyvateľov z obce vysťahovalo do USA a Kanady. V prvých desaťročiach tohto storočia prevládla práca v lese a sezonárstvo, od päťdesiatych rokov obyvatelia odchádzajú za prácou do magnezitových závodov v Lubeníku a Jelšave a priemyselných podnikov v Revúcej. V Muránskej Zdychave nebolo poľnohospodárstvo skolektivizované, časť obyvateľov dodnes súkromne hospodári. Od sedemdesiatych rokov v obci gradovali depopulačné tendencie, odchádzali predovšetkým mladí ľudia a ženy a usadzovali sa zväčša v Revúcej a okolitých dedinách.

Charakter chotára, prírodné a klimatické podmienky a prevládajúci spôsob hospodárenia determinovali formovanie pôdorysno-genetického typu sídla a spôsob osídlenia extravilánu. Úzke údolie, v ktorom je sídlo situované, neposkytuje dostatok pôdy vhodnej na pestovanie poľnohospodárskych plodín. Jeho intravilán preto nie je prepojený s poľami. Pre Muránsku Zdychavu sú charakteristické sezónne chotárne sídla (*stodoly*), nepravidelne rozmiestnené v rozľahlom chotári na úbočiach po oboch stranách riečky Zdychava. Ich vznik podmienil spôsob hospodárenia špecializovaný na dobytkárstvo, zlá bonita pôdy a mimoriadne členitý, ťažko priechodný terén s veľkými výškovými rozdielmi. Stavebný charakter chotárných sídel a ich lokalizácia v krajine sú veľmi rôznorodé. Boli a sú sezónne i stále, pôvodne prakticky iba hospodárskeho charakteru. Trvalo obývané obytné stavby boli až do prvej tretiny 20. storočia iba v dedine. Keďže hovädzí dobytok a ovce sa celoročne chovali iba v chotárných *stodolách* – predovšetkým kvôli potrebe maštaľného hnoja na blízke polia a lúky – v dedine boli v rámci dvora iba chlievy pre ošípané.

Keďže orná pôda a kosienky jedného vlastníka sa obyčajne nevyskytovali v jednom láne, ale v rôznych častiach chotára, často aj veľmi vzdialených, na opačných stranách údolia, bohatšie rodiny s väčšou výmerou pôdy mali aj viacero chotárných maštali. Centrálnou, niekde iba jedinou, budovou zdychavských chotárných sídel bola veľká polyfunkčná hospodárska stavba, *stodola*. Slúžila predovšetkým na ustajnenie hovädzieho dobytku a ťažných zvierat, ako aj na uskladnenie krmovín. Saturovala však aj iné funkcie, ktoré v tradičnom roľníckom dvore plnili viaceré stavby (maštale, stodola, voziareň, senník, šopy). Pod valbovou strechou stodoly sú sústredené tri základné hospodárske priestory – zruby dvoch *stajní*, medzi ktorými sa nachádza holohumnica (*humno*). Maštale mávajú rozdielne rozmery. Väčšia (*stajňa*) slúžila na ustajnenie koní a hovädzieho dobytku, menšia (*stajenka*) najmä pre jalovinu alebo ovce. Vyskytuje sa tu aj redukovaný variant stodoly, tvorí ho iba *humno* a *stajňa*. Chlievy pre ošípané sa nachádzali jednak pri stodolách, jednak pri obytných domoch v de-

Umiestnenie chotárneho sídla v krajine (Mackov vršok, pohľad z Kokávky)

dine. Pri sezónnom migrovaní rodín medzi chotárnym sídlom (prípadne viacerými) a dedinou boli ošípané a sliepky jedinými hospodárskymi zvieratami, ktoré rodina brávala so sebou.

Špecifickou stavbou v zdychavských chotárných sídlach je *chyška*. Chyšky plnili obytné funkcie pre tých členov rodiny, ktorí sa sezónne alebo celoročne starali o ustajnený dobytok, resp. slúžili na prípravu potraviny a prespávanie počas poľnohospodárskych prác, na ktorých sa zúčastňovala celá rodina alebo jej väčšia časť

Chyška so stodolou reprezentujú tradičnú formu zástavky chotárneho sídla. Usadlosť Jána Oravca v Paseke.

Murovaný dom zo štyridsiatych rokov, stodola, senník a chlievy reprezentujú trvalo obývané chotárne sídlo

(orba, sejba, sená, žatva, zber zemiakov a pod.). *Chyšky* neboli v každom chotárnom sídle, resp. nie každý gazda postavil pri stodole aj obytnú stavbu. Týka sa to predovšetkým chotárnych sídel v blízkosti dediny a tých prípadov, keď rodina vlastnila viacero stodôl, takže niektoré sa na ustajnenie využívali iba sezónne.

Formy zoskupenia hospodárskych a obytných stavieb v chotárnych sídlach (*stodôl a chyšiek*, neskôr od tridsiatych rokov drevených a murovaných *chyží*) majú nepravidelný, uvoľnený charakter. V podstate sa tu nevytvorili pravidelné formy dvorov. Rozdiely vznikli najmä vďaka konfigurácii veľmi členitého terénu a majetkovo-právnym vzťahom. *Chyška (chyža)* býva situovaná paralelne so stodolou, väčšinou oproti vchodu do *humna*. Priestor medzi nimi slúžil ako dvor. Ďalšie menšie hospodárske stavby – chlievy, šopy, senníky – bývajú nepravidelne rozptýlené v blízkosti hlavných stavieb. V závislosti od konfigurácie terénu a bonity pôdy, ale čo možno najbližšie ku *chyške*, býva menšia zeleninová záhrada, záhon kvetov. V okolí zoskupení stavieb sú vysadené ovocné stromy. Dvory sú tu otvorené, voľne prepojené s krajinou.

Špecifický spôsob hospodárskeho využívania chotára zapríčinil vytvorenie pre túto obec špecifickej formy dvojrezidenčnosti. Individuálne riešenia záviseli od lokalizácie chotárneho sídla v teréne a jeho vzdialenosti od dediny, početnosti rodiny a jej štruktúrovanosti podľa veku a pohlavia, majetnosti, ako aj spôsobu pracovnej kooperácie v jej rámci. S výnimkou niekoľkých *stodôl* v blízkosti dediny, musel byť niekto stále prítomný *pri stodole*, starať sa o dobytok a ostatné hospodárske zvieratá a strážiť majetok rodiny. Túto prácu väčšinou vykonávali muži a dospievajúci mláďenci (*parobci*). Pokiaľ *stodola* nebola príliš vzdialená od dediny a muž tu

práve nemal veľa pracovných povinností, často schádzal navečer dolu do dediny. *Pri stodole* ho nahradil niektorý starší, resp. mladší (slobodný) člen rodiny. V prípade rodín s prevládajúcim zastúpením ženského pohlavia to musela byť staršia žena. Prípadne hospodárske zvieratá prenocovali nestrážené. Vydaté ženy s malými deťmi a starci spravidla celoročne prespávali v dedine, na dlhšie odchádzali k chotárnym sídlam iba počas vrcholiacich poľnohospodárskych prác. Keďže muž potreboval počas dňa pomoc a často sa aj vzdaloval od rodinného chotárneho sídla (za prácu na vzdialenejšom pozemku alebo pri inom chotárnom sídle, pasením dobytky a oviec, prácou v lese, furmankou, návštevou mesta a pod.), ženy s odrastenejšími deťmi na deň odchádzali do chotára a do dediny sa vracali až podvečer. Samozrejme, existencia rozšírených rodín, ktoré okrem rodičovského páru tvorilo aj niekoľko rodín ženatých bratov a ich slobodných súrodencov, umožňovala lepšiu kooperáciu ako v mužskej, tak i v ženskej časti rodiny a vytvárala trochu odlišný model pracovnej kooperácie a pohybu ľudí medzi dedinou a chotárnym sídlom ako u malej nukleárnej rodiny. Aj počas dlhšieho pobytu mimo chotárneho sídla alebo aj mimo zdychavského chotára, vždy niektorý z mužov zotrval *pri stodole*. Podobná deľba práce bola aj v ženskej časti rozšírenej rodiny. Časť vydatých žien zostávala na celý deň v dedine a starala sa o domácnosť, deti a starcov, časť odchádzala do chotára pomáhať mužom. Celá rodina sa stretla v dome v dedine iba v nedeľu dopoludnia, keď sa prišli *prezliecť do kostola* a pri spoločnom nedeľnom obede.

V niektorých rodinách riešili rezidenčné problémy vyplývajúce z preľudnenosti obytných domov s jednou obytnou izbou takým spôsobom, že po sobášii synov žil (staro)rodičovský pár celoročne *pri stodole*, často spolu s dospievajúcimi (dospelými) deťmi, ktoré si ešte nezaložili rodinu, alebo spolu s mladomanželským párom až do narodenia prvého dieťaťa, keď žena zostala v dedinskom dome spolu s ostatnými nevestami. Existencia ďalšej obytnej stavby v rámci hospodárskeho dvora, vzdialeného od obytného domu, pomáhala v Muránskej Zdychave riešiť pre slovenské vidiecke prostredie všeobecný problém diskretnosti intímneho manželského života. V nedeľu popoludní zvyčajne schádzali do dediny parobci a starší členovia rodiny, kde na krátky čas prevzali starostlivosť o deti, a ku *stodolám* spolu s mužmi prichádzali aj ich manželky.

Prvá emigračná vlna do Ameriky odštartovala depopulačné tendencie charakteristické pre 20. storočie. Avšak prílev finančných prostriedkov zo zámoria umožnil viacerým zdychavským gazdom výstavbu nových, už zväčša murovaných domov a hospodárskych stavieb, nákup pôdy, koní a dobytky. Druhá vlna depopulačného procesu sa odohrala v druhej polovici

štyridsiatich rokov, keď v súvislosti s pozemkovou reformou viaceré zdychavské rodiny presídlili do okolia Tornale, čím sa v obci uvoľnila ďalšia pôda, obytné domy v dedine i hospodárske a obytné stavby v chotári. Mení sa aj druhová skladba chovaných hospodárskych zvierat, s čím do určitej miery súvisí čiastočná zmena zástavby a stavebného charakteru časti chotárnych sídel a spôsob využívania poľnohospodárskej krajiny. Lepšie zárobkové možnosti pri ťažbe dreva podmienili rozšírenie chovu koní. Ekonomicky zdatnejší gazdovia, ktorým sa podarilo skoncentrovať väčšie výmery poľnohospodárskej pôdy, začali v súvislosti s potrebou jej hnojenia košarovaním opätovne chovať väčšie množstvo oviec (až do 100 ks). Tieto demografické, ekonomické a sociokultúrne zmeny, spolu s postupnými, i keď veľmi pomaly sa presadzujúcimi modernizačnými vplyvmi, vyvolali aj v Muránskej Zdychave proces rozpadu veľkých rodín. Tento proces sprevádzala nevyhnutná delba nemovitého majetku a výstavba nových stálych obydľí, čo smerovalo k eliminácii dvojrezidenčnosti, k vytváraniu jedného obytného a hospodárskeho celku v jednom dvore. Od dvadsiatych rokov, ale najmä v priebehu tridsiatych a štyridsiatych rokov aj v chotári stavali dvojdielne, ale i trojdielne murované domy. K novému domu už obvykle pristavili aj novú stodolu, väčšinou tiež z nehorľavých materiálov a používali už modernejšie stavebné technológie. Čiastočne sa menila aj dispozícia týchto stavieb. Vo dvoroch bohatších gazdov pribudli aj ďalšie menšie hospodárske stavby (senník, šopy, voľne postavené chlievy a pod.). I keď výstavba nového domu a stodoly závisela predovšetkým od solventnosti stavebníka, väčšina murovaných domov bola postavená v častiach chotára bližšie pri dedine a v dobre prístupných polohách. Alebo naopak, v tých najvzdialenejších a najťažšie prístupných. Niektoré vzdialenejšie chotárne sídla však stavebná vlna z tohto obdobia úplne obišla a dodnes si zachovali archaický architektonický charakter. Výstavbou obytného domu sa chotárne sídlo mení na stále, a to aj v tých prípadoch, ak rodina vlastnila aj dom v dedine. Pokiaľ v takomto dome nedoživala najstaršia generácia, rodina ho využívala iba v nedeľu. Od tridsiatych rokov boli domy postavené *pri stodole* zväčša modernejšie a výstavnejšie ako staršie domy v dedine, obvykle drevenice z 18. a 19. storočia, prípadne drevenice a múranice zo začiatku 20. storočia. Keďže výstavba nového murovaného domu sa od šesťdesiatych rokov stáva aj v tejto kultúrne izolovanej obci prestížnou záležitosťou, viacerí stáli obyvatelia chotárnych sídel sa usiľovali postaviť v dedine murovaný *štvoorec*. Tieto novšie domy sú zväčša neobývané, často i nezariadené, alebo zariadené iba čiastočne. V ojedinelých prípadoch sú rozostavané aj niekoľko desaťročí.

Usadzovanie sa obyvateľov v chotári zmenilo lokálne

špecifický dvojrezidenčný model na stále kopaničiarske (lazové) osídlenie. Popri ňom však stále pretrvávali individuálne varianty staršieho modelu. Od 30. rokov 20. storočia sa tak v rámci Muránskej Zdychavy diferencujú modely využívania chotára. Výstavba nových, viacpriestorových murovaných domov v intraviláne motivovala ich obyvateľov viac prebývať v dedine a obytné funkcie chotárneho sídla využívali iba niektorí rodinní príslušníci. V priebehu päťdesiatych, šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov viacerí, v tomto období už kovo-roľníci, postavili vo dvoroch dedinských domov veľké murované maštale. V týchto prípadoch plnili *stodoly* už iba funkciu sezónneho, filiálneho chotárneho sídla, prípadne slúžili iba na uskladnenie sena, slamy a ďalších produktov.

Od sedemdesiatych rokov boli narastajúce depopulačné tendencie spojené aj s čiastočnou stratou záujmu o hospodárenie. Trvale, resp. sezónne ostali obývané už iba niektoré usadlosti, i to prevažne staršími ľuďmi. Zriedkavé budovanie príbytkov v chotári, od šesťdesiatych rokov opäť drevených, nesie viaceré prvky socio-kultúrneho úpadku. Mladšie generácie bývajú od tohto obdobia takmer výlučne v dedine. Stále zamestnanie zdychavských mužov, prevažne na tri smeny, znižujúce sa stavy hovädzieho dobytku, nahradenie ťažných zvierat traktormi zmenili rytmus pohybu medzi domom v dedine a *stodolou*, ako aj rytmus prác v chotári. Ženy s deťmi sa zdržujú aj v lete prevažne v dedine, ku stodole chodia iba v čase nárazových poľnohospodárskych prác. Pohyb mužov v chotári determinuje predovšetkým zadelenie ich pracovných smien v bani alebo vo fabrike. Chotárne sídla v Muránskej Zdychave od sedemdesiatych rokov postupne pustnú a chátrajú, mnohé sa rozpadávajú a zanikajú. Výnimkou sú Paseka a Kokávka, ktoré od r. 1984 rekonštruujú bratislavskí ochranári do pôvodnej architektonickej podoby.

Literatúra

- Gallo, J., 1983: Muránska Zdychava. Premeny tradičných foriem spôsobu života a kultúry jednej z gemerských dedín. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice.
- Podoba, J., 1995: Chotárna maštaľ. In Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I. Ed. Ján Botík a Peter Slavkovský. Veda, Bratislava, p. 200.
- Podoba, J., 1995. Chotárne sídla. In Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I. Ed. Ján Botík a Peter Slavkovský. Veda, Bratislava, p. 200.
- Podoba, J., 1995. Roztratené osídlenie. In Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska II. Ed. Ján Botík a Peter Slavkovský. Veda, Bratislava, p. 129.
- Švecová, S., 1984: Lazy v 19. a 20. storočí. Vývoj roľníckych chotárnych sídel v oblasti Krupinskej planiny. Univerzita Karlova, Praha.